

УДК 343.13

А.В. КОЧУРА, Харківський національний університет внутрішніх справ

ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ЯК БАЗОВИЙ ПРИНЦИП КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Ключові слова: принципи верховенства права, права та свободи особи, процесуальна форма, процесуальні гарантії, обмеження прав та свобод, кримінальний процес

Принцип верховенства права є однією з провідних складових загальної системи засад будь-якої сучасної демократичної, правової держави. Він втілює в собі ціннісний сплав таких ідей як справедливість, рівність, свобода і гуманізм. Даний принцип є базовим, адже він визначає умови та спосіб побудови і діяльності правової системи взагалі, а також її окремих складових – галузей права, у тому числі й кримінально-процесуального права. А тому дослідження цього принципу права, безумовно, належить до пріоритетних завдань юридичної науки.

Вивченню принципу верховенства права присвячена велика кількість робіт таких вчених, як О. Бандурка, А. Заєць, М. Козюбра, А. Комзюк, С. Погребняк, П. Рабінович, С. Шевчук. Однак, як зазначає М. Козюбра, «багатоманітність граней, аспектів цього принципу не дозволяє втиснути його в рамки будь-якої юридичної дефініції» [1, с.15]. Тому існує необхідність конкретизувати сутність принципу верховенства права, що сприятиме його ефективнішому науковому дослідженню. Задля цього, з позиції науково-практичного узагальнення, зроблена спроба розкрити сутність принципу верховенства права та встановити основні риси його реалізації у сфері кримінального судочинства, що і є метою роботи. Її новизна полягає у визначенні ролі принципу верховенства права для захисту прав та свобод осіб, що приймають участь у кримінальному провадженні, а та-

кож у встановленні системи процесуальних гарантій, які забезпечують реалізацію положень даного принципу.

Отже, передусім слід вказати, що усі існуючі в науці визначення верховенства права можна звести до двох основних груп відомих як «формальна» та «матеріальна» (змістовна) концепції [2, с.162].

Першою з названих є формальна точка зору, яка полягає у тому, що в суспільстві мають існувати правові норми, яких дотримують всі суб'єкти, у тому числі й держава. А тому, даний аспект верховенства права передбачає виконання ряду наступних вимог: по-перше, у суспільстві має існувати система права як сукупність норм (ані зміст, ані зовнішня форма матеріалізації яких не має принципового значення), по-друге, дані норми мають бути зрозумілими, чіткими, ясними і несуперечливими, по-третє, вказані норми права повинні бути доступними, і зазвичай не мати зворотної дії у часі, по-четверте, право має бути розумно стабільним, а правотворчість послідовною, і по-п'яте, має існувати усталена практика реалізації норм права, що підтримується гарантією їх однакового застосування [2, с.163–165]. Таким чином, при визначенні принципу верховенства права відповідно до даної концепції, не має значення його змістовна характеристика, навпаки, на перший план виходить саме формальна сторона названого принципу, що, по суті, зводить право до закону.

Другий, матеріальний аспект верховенства права, навпаки, полягає у тому, що мають існувати доволі чіткі змістовні стандарти, які визначають сутність позитивного права. Основними вимогами даного аспекту є те, що норми права мають відповідати стандартам основоположних прав і свобод людини та громадянина, а також загальним засадам права і іншим принципам природного права [2, с.167–169]. Інакше кажучи, щоб якийсь закон був легітимним, він обов'язково має відповідати певним засадам моралі та справедливості. А самі критерії моральної справедливості та добра ні яким чином не зале-

жать від позитивного права.

Загалом, не дивлячись на протилежність розуміння принципу верховенства права, обидві названі концепції мають позитивні риси, а тому повинні використовуватись при визначенні названого принципу, адже «сучасне розуміння поняття права не повинно вести як до заперечення нормативного характеру права, так і до розуміння його лише як юридичного аспекту права чи закону – однієї з форм цього аспекту. Воно (розуміння) не має підстав для жорсткого протиставлення права та закону, навпаки, воно вимагає визначення закону в його правовому вимірі. Інше розхитує правовий порядок, веде до волюнтаризму, а потім і до свавілля» [3, с.8].

Саме поєднання матеріального та формального підходів до визначення верховенства права є характерним для сучасної української правової системи. Зокрема, матеріальний аспект характеризує орієнтація на невідчужувані права людини, як правове першоджерело, що є однією з найхарактерніших рис чинної Конституції України [1, с.20], а також обов'язковість додержання і забезпечення прав і свобод державою (ч.2 ст.3 Конституції України). Поряд із тим, Конституція України містить ряд вимог до нормативно-правової системи, додержання яких забезпечує верховенство права у формальному значенні. Це, насамперед, вимога прямої дії конституційних норм (ч.3 ст.8 Конституції України), вимоги зафіксовані ч.3 ст.58 Конституції України, якою утверджується аксіоматичний правовий принцип «неопубліковані нормативні акти не застосовуються», та ч.1 ст.58 Конституції України, яка закріплює ще один аксіоматичний правовий принцип – незворотності дії законів та інших нормативних актів у часі [1, с.20].

Таким чином, визначаючи сутність та побудову всієї правової системи принцип верховенства права є базовим принципом і для кримінального процесу.

Тим не менш, кримінальний процес являє собою специфічну правоохоронну діяльність, яка здійснюється спеціально уповно-

важеними на те органами та виникає у зв'язку із злочином, який відбувся або готується, при виявленні ознак злочину. А тому, важливо відзначити, що діяльність органів дізнання, слідства, прокуратури та суду може бути повноцінною лише за умови наявності різноманітних засобів впливу на поведінку суб'єктів, що залучаються до провадження по кримінальній справі, у тому числі і можливості обмеження конституційних прав і свобод осіб, у випадках передбачених законом.

А це означає, що реалізація принципу верховенства права вимагає такої побудови системи кримінального процесу, за якої встановлюється оптимальний режим розслідування і судового розгляду та вирішення кримінальних справ, що одночасно забезпечує як захист прав особи, так і дієвість правових заходів боротьби зі злочинністю.

Існування даного оптимального режиму забезпечується за допомогою системи процесуальних гарантій, однією із складових якої є процесуальна форма.

В юридичній науці категорія «кримінально-процесуальна форма» є центральною, адже вона втілює багато аспектів кримінально-процесуальної діяльності, тому існують різні думки з приводу її визначення, аналіз яких дозволяє дійти висновку, що в першу чергу даний термін пов'язується з певними умовами чи порядком провадження по кримінальній справі та прийняття юридичних рішень, при цьому, обидва названих поняття використовуються на рівних. Між тим, дані терміни не є рівнозначними. Так, Тлумачний словник української мови наводить наступну інтерпретацію терміну «умова»: правила, які існують або встановлені в тій чи іншій галузі життя, діяльності, які забезпечують роботу чого-небудь; правила, вимоги, виконання яких забезпечує що-небудь [4, с.1295], а поняття «порядок» тлумачиться як: стан, коли все робиться, виконується так як слід, відповідно до певних вимог, правил, норм поведінки; додержання правил, норм поведінки; певна послідовність, черговість чого-небудь; послідовний хід чого-небудь [4, с.888]. Та-

ким чином, розглядаючи етимологічні характеристики наведених термінів правомірно вказати, що умови – це «статичний» аспект процесуальної форми, а порядок відображає «динамічну» сторону даного явища. А тому слід погодитись із О.В. Смирновим та К.Б. Калиновським, які до змісту процесуальної форми включають як процедури, так і процесуальні умови. На їх думку, процедури – це послідовність, черговість здійснення тих чи інших процесуальних дій, а процесуальні умови – це нормативні приписи, які встановлюють підстави провадження процесуальних дій, різні заборони та обмеження на здійснення ряду дій, визначають коло учасників процесуальних дій та їх правовий статус, а також місце, строк чи час проведення процесуальних дій [5, с.15–16].

Із зазначеного можна зробити висновок, що за допомогою процесуальної форми створюється детально врегульований, юридично визначений та суворо обов'язковий режим провадження у кримінальних справах, який однак не має нічого спільного з формалізмом, що означає лише дотримання певної зовнішньої форми.

Даний порядок провадження є єдиним у всіх кримінальних справах. І, як правило, здійснюється у ряд етапів – стадій, кожна з яких є частиною кримінального судочинства, ступенем кримінально-процесуальної діяльності.

Не дивлячись на істотні відмінності кожної за стадій, кримінально-процесуальна діяльність, що здійснюється в їх рамках завжди повинна відповідати вимогам процесуальної форми, здійснюватись у відповідності до принципу верховенства права та інших принципів кримінального процесу.

В той же час у окремих випадках законодавець встановлює особливі порядки провадження – диференційовані в залежності від характеристик суб'єкта, щодо якого здійснюється провадження, або характеристик вчиненого злочину. До них відносяться провадження у кримінальних справах про суспільно небезпечні діяння, вчинені неповнолітніми особами, у кримінальних справах про

суспільно небезпечні діяння неосудних осіб, у кримінальних справах приватного обвинувачення та протокольної форми досудової підготовки матеріалів. Водночас із встановленням загальних умов та порядку провадження по кримінальних справах, процесуальна форма визначає умови (підстави проведення, коло осіб, час, місце тощо) та порядок (правила) проведення окремих процесуальних дій, прийняття процесуальних рішень.

Слід також зауважити, що дотримання певної процесуальної форми провадження по кримінальній справі, прийняття процесуальних рішень не є самоціллю кримінального судочинства, навпаки саме за умови додержання процесуальної форми можливе виконання завдань, а отже і досягнення головної мети кримінального процесу – забезпечення прав і свобод особи.

Як зазначалось вище, процесуальна форма є однією із складових системи процесуальних гарантій, під якими розуміють передбачені кримінально-процесуальним законом засоби забезпечення досягнення завдань кримінального судочинства й охорони прав і законних інтересів осіб, які беруть в ньому участь [6, с.32]. При цьому, як правильно зазначає В.М. Тертишник, процесуальні гарантії не є окремими розрізненими засобами, а, навпаки – це цілісна система таких засобів, які в сукупності забезпечують правосуддя [7, с.25]. Тому автор визначає їх як «...закладені в процесуальній формі систему правових принципів, приписів, санкцій і інших засобів, які забезпечують встановлення об'єктивної істини й справедливості правосуддя, можливість усіма суб'єктами кримінального процесу реалізувати свої права, свободи й обов'язки, досягнення мети і виконання завдань кримінального судочинства» [7, с.25]. Таким чином, В.М. Тертишник виділяє наступні групи гарантій: «гарантії встановлення об'єктивної істини», «гарантії прав і свобод людини» та «гарантії правосуддя» [7, с.25].

Дану точку зору слід відмітити з позитивного боку, адже вчений в першу чергу звертає увагу на системний характер процесуа-

льних гарантій, на взаємозв'язок окремих засобів, що входять до даної системи, які лише у своїй єдності забезпечують виконання завдань кримінального процесу та досягнення його мети. Однак, спірним є зведення зазначеної системи гарантій до процесуальної форми, на чому наголошує автор, оскільки остання, традиційно вважається частиною даної системи. Що стосується саме тих елементів, які входять до системи кримінально-процесуальних гарантій, то як справедливо у зв'язку з цим відзначає Л.М. Лобойко, до них відносяться: достатній ступінь урегульованості кримінально-процесуальної діяльності; кримінально-процесуальна форма; принципи кримінального процесу; процесуальний статус учасників кримінального процесу; судовий контроль; прокурорський нагляд; відомчий контроль; право на оскарження дій і рішень органів та посадових осіб, які ведуть процес; юридична відповідальність; можливість застосування заходів кримінально-процесуального примусу (запобіжних та інших заходів) [8, с.19].

Останній елемент в даній системі заслуговує на особливу увагу, адже, дійсно успішне виконання завдань та досягнення мети кримінального судочинства, а так саме як і встановлення об'єктивної істини та справедливе вирішення кримінальної справи, неможливе без можливості застосування примусових заходів, якими як правило обмежуються права і свободи людини, а також без втручання в інтереси особистості. Разом із тим, можуть виникати цілком логічні запитання з приводу того, а як же узгоджуються пріоритетність прав і свобод людини, закріплених Конституцією України, із тими їх обмеженнями, що мають місце у повсякденній діяльності органів та уповноважених посадових осіб, що ведуть кримінальний процес? І що собою взагалі являють названі обмеження? Маються й інші запитання, на які в першу чергу законодавцю слід надати відповіді. Однак, щоб дані відповіді були адекватними та вірними необхідна наявність відповідних знань, а значить і відповідних наукових досліджень у

цій сфері. До того ж питання про обмеження конституційних прав і свобод людини має важливе прикладне значення, адже правильне розуміння даної категорії дізнавачем, слідчим, прокурором, суддею, а також особами, які приймають участь у кримінальному провадженні сприяє законності та обґрунтованості проведення слідчих та інших процесуальних дій, прийняттю законних та обґрунтованих рішень.

Достатньо ґрунтовно сутність, підстави, принципи та межі обмеження конституційних прав людини у кримінальному провадженні були досліджені В.В. Назаровим. На його думку обмеження конституційних прав людини в кримінальному провадженні – це «...передбачене кримінально-процесуальним законодавством обмеження гарантованих Основним законом держави прав і свобод підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, потерпілого, свідка з боку суб'єктів, які провадять досудове розслідування та здійснюють правосуддя» [9, с.117].

Таким чином, як цілком доречно відзначено в зазначених визначеннях, сутність обмеження прав і свобод людини у кримінальному провадженні полягає не у приниженні, дискримінації чи порушенні цих прав, а саме у зменшенні обсягу наданих прав і свобод у випадках прямо передбачених законом. При цьому В.В. Назаров правильно говорить про те, що вказані обмеження стосуються лише окремих суб'єктів, таких як підозрюваний, обвинувачений, підсудний, потерпілий чи свідок.

Дійсно, обмеження прав та свобод названих суб'єктів сприймається як нормальне явище в практичній діяльності правоохоронних органів. Однак, не завжди подібні обмеження є обґрунтованими та необхідними у тій чи іншій ситуації. Це, в першу чергу стосується незаконного застосування запобіжних заходів, зокрема тримання під вартою, яким суттєво порушується одне з найважливіших природних прав людини, встановлене Конституцією України, право на свободу та особисту недоторканність.

Так, про порушення законності під час

обрання запобіжного заходу свідчать і дані надані Генеральною прокуратурою України. Відповідно до інформації про стан законності в державі за 2009 рік (відповідно до ст.2 Закону України «Про прокуратуру») протягом 2009 року за ініціативи прокурорів з місць застосування заходів примусового характеру органів внутрішніх справ і слідчих ізоляторів звільнено 279 незаконно утримуваних осіб [10].

Невирішеною також залишається проблема необґрунтовано довгих строків тримання під вартою осіб, що також є суттєвим порушенням їх конституційних прав. При чому це, насамперед, пов'язано з тривалим судовим розглядом кримінальних справ стосовно осіб, що перебувають під вартою. За даними Генеральної прокуратури України станом на 01.01.2009 року за судами (до винесення вироку або набрання ним законної сили) рахується 23392 осіб (що складає 68,5 % від загальної чисельності ув'язнених у СІЗО) [10]. Протягом 2009 року ситуація лише погіршилась, і вже станом на 01.01.2010 року за судами рахується 26267 підсудних, що становить 69 % від загальної чисельності ув'язнених, які тримаються в цих установах. Такі факти мають місце в Автономній Республіці Крим, місті Києві, Харківській та інших областях [11]. Дана негативна ситуація вимагає якнайскорішого вирішення, а тому питання про перебування осіб під вартою при розгляді судом кримінальних справ потребує законодавчого врегулювання. З даного приводу слід відмітити позитивні зміни, внесені Законом України «Про судову строків та статус суддів» від 07.07.2010 року, в ст.7 якого встановлюється право осіб на справедливий та неупереджений розгляд справи у *розумні строки*.

Тим не менш, подальшої розробки потребують саме положення, що встановлюють зазначені строки провадження по кримінальній справі з урахуванням складності кримінальної справи (кількості епізодів, обвинувачених, тривалості проведення експертиз, складності проведення окремих слідчих та

інших процесуальних дій, тощо) та поведінки суб'єктів, що приймають участь у кримінальному провадженні. Адже, як свідчить практичний досвід, на швидкість проведення досудового слідства найбільше впливають саме ці фактори. При цьому особливо слід відмітити другий з них, через те, що на практиці нерідко виникають ситуації, коли провадженню по кримінальній справі перешкоджають дії підозрюваних, обвинувачених та їх захисників, які впливають на слідчого, намагаючись сформувати в нього потрібну для себе думку, прагнуть отримати інформацію про хід розслідування, про задуми слідчого та водночас можуть передавати слідчому дезінформацію, прагнути приховати, замаскувати, змінити, фальсифікувати ані, необхідні слідству [12, с.47]. І нарешті, які намагаються затягнути строки проведення досудового слідства. І хоча в арсеналі слідчого є ряд відповідних засобів по боротьбі з подібними незаконними діями названих осіб, наприклад, привід підозрюваного, обвинуваченого, відвід захисника, вони не завжди є дієвими.

Також розглядаючи обмеження конституційних прав і свобод людини, які мають місце під час провадження по кримінальній справі, слід визнати, що правильною є точку зору В.В. Назарова, який наголошує на тому, що будь-яке обмеження прав і свобод людини і громадянина повинно мати легітимну ціль і бути необхідним для суспільства [9, с.118]. Інакше кажучи, будь-яке обмеження повинно ґрунтуватись на законі та допускатись лише в разі крайньої необхідності, якщо іншим шляхом неможливе виконання завдань кримінального судочинства.

І хоча, чинне кримінально-процесуальне законодавство встановлює певні межі щодо обмеження конституційних прав людини при проведенні конкретних процесуальних дій, вважається за необхідне для забезпечення оптимального балансу між захистом прав і свобод людини та їх обмеженням встановлення надійної системи процесуальних гарантій, складовою яких є процесуальна форма.

ЛІТЕРАТУРА

1. Козюбра М. Принцип верховенства права та вітчизняна теорія і практика / М. Козюбра // Українське право. – 2006. – № 1 (19). – С. 15–23.
2. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія / С. П. Погребняк. – Х. : Право, 2008. – 240 с.
3. Селіванов В. Нетотожність права і закону (методологічний аспект) / В. Селіванов // Право України. – 2005. – № 5. – С. 7–11.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2002. – 1440 с.
5. Смирнов А. В. Уголовный процесс : учебник / А. В. Смирнов., К. Б. Калиновский ; под общ. ред. А. В. Смирнова. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : КНОРУС, 2008. – 704 с.
6. Михеєнко М. М. Кримінальний процес України : підручник / М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, В. П. Шибіко. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Либідь, 1999. – 536 с.
7. Тертишник В. М. Верховенство права та забезпечення встановлення істини в кримінальному процесі України : монографія / В. М. Тертишник. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2009. – 404 с.
8. Лобойко Л. М. Кримінально-процесуальне право. Курс лекцій : навч. посіб. / Л. М. Лобойко. – К. : Істина, 2005. – 456 с.
9. Назаров В. В. Конституційні права людини та їх обмеження у кримінальному процесі України : монографія / В. В. Назаров. – Х. : ТД «Золота миля», 2009. – 400 с.
10. Інформація про стан законності в державі за 2008 рік (відповідно до статті 2 Закону України «Про прокуратуру») [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/vlada.html?_m=publications&_t=rec&id=23367.
11. Інформація про стан законності в державі за 2009 рік (відповідно до статті 2 Закону України «Про прокуратуру») [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/vlada.html?_m=publications&_t=rec&id=36585.
12. Берназ В. Д. Тактичне рішення слідчого в умовах протидії розслідуванню: криміналістичні та психологічні проблеми дослідження / В. Д. Берна // Право і безпека. – 2004. – Т. 3. – № 1. – С. 45–48.

Кочура А. В. Принцип верховенства права як базовий принцип кримінального процесу / А. В. Кочура // Форум права. – 2010. – № 4. – С. 516–521 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10kavpkr.pdf>

Розглядається сутність принципу верховенства права та забезпечення існування оптимального режиму розслідування, судового розгляду та вирішення кримінальних справ, який одночасно встановлює як захист прав та свобод особи, так і дієвість правових заходів боротьби зі злочинністю.

Кочура А.В. Принцип верховенства права как базовый принцип уголовного процесса

Рассматривается сущность принципа верховенства права и обеспечения существования оптимального режима расследования, судебного рассмотрения и разрешения уголовных дел, который одновременно устанавливает как защиту прав и свобод лица, так и действенность правовых средств по борьбе с преступностью.

Kochura A.V. Principle of Leadership of the Right as Base a Criminal Trial Principle

Are studying main point of rule of law and providing of optimal regime of investigating, court studying and solving criminal cases that establish both protecting human rights and effectiveness of legal means of combating criminality.